

המקום שבו נהפכה הכרה שכלית למידות והנהגה בפועל היא הדעת.
מהי "דעת" ?

במשלי מצינו שתי הגדרות בדעת :

«בחכמה יבנה בית, ובתבונה יכונן. ובדעת חדרים ימלאו, כל הון יקר ונעים» (כד, ג"ד).
«ה' בחכמה יסד ארץ, כונן שמים בתבונה. בדעתו תהומות נבקעו, ושחקים ירעפו טל» (ג, י"ט-כ).

דעת ממלאה חדרים, ובוקעת תהומות. נוסה לבאר, אף כי דקות הענינים כמעט אינה נתפסת בהגדרה יבשה, מופשטת. הדברים בזה יכולים רק לשמש כרמזים דקים, איפה יכול הקורא לחפש ולמצוא כחות אלה בקרבו.
הכח «הבונה בית», שהוא היוצר צורת האדם על ידי הכרה והערכה, הוא השכל, הנקרא כאן «חכמה». «בית» הוא מקום צורה מוגדרת — עיין במאמר חומר וצורה בסוף החלק השלישי של ס' דעת חכמה ומוסר. הבינה, המבינה דבר מתוך דבר, היא המוציאה את השכל אל הפועל. והנה שכל ובינה הם כחות, המתיחסים אל ענינים שמחוץ לאדם; אני מבין, מכיר ומעריך מה שמחוצה לי, אבל — האם אין לי כל מאומה בקרבי? האם את הכל אני צריך להכניס אל תוכי מחוצה לי? אם כן, אני בעצמי דל מאד, ממש «לית לי מגרמי כלום»! לא! יש בי מושכלות שאני יודע מעצמי, מבלי שאצטרך להכיר אותם מבחוץ, ומבלי שאצטרך להבין אותם דבר מתוך דבר; «מושכלות ראשונים» אלה הם הדיעה שבאדם. מכח הדיעה הזאת יודע אדם להתנהג בדרך-ארץ אף בדברים שלא לימדו אותו אחרים. הוא יודע, למשל, שאין להכנס לבית מבלי לדפוק בדלת. על מי שאינו יודע דברים בסיסיים כאלה מתבטאים חז"ל בחריפות: «כל תלמיד חכם שאין בו דעת — נבלה טובה ממנו!» (ויקר"ר פ"א, טו). בודאי ישנם המון מושכלות כאלה שאדם יודע מעצמו והם ברורים ומחזוריים לו בלי ספקות, אף שאין לו כל הוכחה ומופת עליהם. (במדעים נקראים מושכלות כאלה «אקסיומות», המתמטיקה, המדויק שבמדעים, בנוי ג"כ על אקסיומות!).

— הגדר השני של הדעת הוא, שהיא «בוקעת תהומות». זהו הכח הנפלא המקשר את השכל עם המידות, הוא אשר נתבאר בפרק הקודם בהבדל בין הכלל-ישראל ואוה"ע: גדולי ישראל, כל מה שהקב"ה משפיע להם גדולה הם ממעטים עצמם, וגדולי אוה"ע — גדולתם מביאתם לגאווה והתפארות. «ולא קם נביא עוד בישראל כמשה — בישראל לא קם, אבל באוה"ע קם ואיזה זה בלעם בן בעור» (ספרי וזאת הברכה). הצד השווה שבהם היה בדעת; גם בלעם היה «יודע דעת עליון» (בלק, שביעי), אבל זאת היתה רק הדעת של ההשגה, שבה «חלזים ימלאו», אך הדעת «הבוקעת תהומות» היא ממנו והלאה. דעת זאת חודרת לכל שכבות הכחות והמידות, מטהרת ומקדשת אותם ומחברת אותם עם השכל. דעת זאת היא השלהבת היוצאת מנקודת הקדושה של נשמת ישראל ואיננה מצויה אצל אוה"ע; בדיעה הם יודעים היטב תורת המידות, אך בהנהגתה למעשה הם רחוקים ממנה.

מקום הדעת ה«בוקעת תהומות» הוא במידות, הוא אשר ביאר הרמב"ם בהלכות דעות :

«הדרך הישרה היא מדה בינונית שבכל דעה ודעה מכל הדעות שיש לו לאדם, והיא בדעה שהיא רחוקה משתי הקצוות ריחוק שוה ואינה קרובה לא לזו ולא לזו. לפיכך ציוו חכמים הראשונים שיהא אדם שם דעותיו תמיד ומכוין אותם בדרך האמצעית כדי שיהא שלם בגופו. כיצד — לא יהא בעל חימה נוח לכעוס ולא כמת שאינו מרגיש אלא בינוני. ולא יכעוס אלא על דבר גדול שראוי לכעוס עליו כדי שלא יעשה כיוצא בו פעם אחרת. וכן לא יתאוות אלא לדברים שהגוף צריך להן ואי אפשר להיות בוולתן כענין שנאמר צדיק אוכל לשובע נפשו. וכן לא יהיה עמל בעסקו אלא להשיג דבר שצריך לו לחיי שעה כענין שנאמר טוב מעט לצדיק. ולא יקפוץ ידו ביותר ולא יפזר ממונו אלא נותן צדקה כפי מיסת ידו ומלוה כראוי למי שצריך. ולא יהא מהולל ושוחק ולא עצב ואונן אלא שמח כל ימיו בנחת בסבר פנים יפות. וכן שאר דעותיו. ודרך זו היא דרך החכמים. כל אדם שדעותיו דעות בינונית נקרא חכם» (א' דעות ד', וראה שם כל הפרק).

הדרך הבינונית במידות היא הדעת. זהו ענין תיקון המידות שהאדם יתנהג בהן כפי שיקול הדעת, וזאת היא הדעת ה«בוקעת תהומות» בכל עניני המידות והכחות. הדעת — היא המכרעת בין שתי הקצוות שישנן בכל מידה ומידה. כל אשר הדעת מתחזקת באדם, היא חודרת יותר אל כל המידות ומכוונת אותן בדרך הרצויה. זוהי הדעת שהיא «האדם שבאדם».